

„NARODZINY” SZLACHCICA: IDEAŁY I PRAKTYKA WYCHOWANIA DZIECI STARSZYNY KOZACKIEJ NA HETMAŃSZCZYŹNIE I UKRAINIE SŁOBODZKIEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XVIII WIEKU

Ludmiła Posochowa

Charkowski Uniwersytet Narodowy im. W.N. Karazina

ABSTRACT

THE “BIRTH” OF A NOBLEMAN: THE IDEALS AND PRACTICES OF CHILD-REARING OF COSSACK STARSHYNA IN COSSACK HETMANATE AND SLOBODA UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

The article analyzes the practice of educating children of the regimental and company foremen of Cossack Hetmanate and Sloboda Ukraine in the second half of the 18th century. On the basis of sources of personal origin (letters and diaries) an understanding of some Cossack education strategies was reconstructed. A revival of interest in problems of education and achievements of European pedagogical thought among Cossack sons can be traced to the middle of the 18th century. It was then that the attitude to childhood changed, and a transition to a new understanding of child development and parenting factors occurred. The article concludes that the strategy of education, common among the Cossack, did not remain unchanged throughout the 18th century. The values of “Latin” education and training were revised and supplemented by new ideals, and also as a result of entering the circles of the social elite of the Russian Empire.

Key words: Ukraine, education, books for children, Sloboda Ukraine, Cossacks

Słowa kluczowe: Ukraina, edukacja, książki dla dzieci, Ukraina Słobodzka, Kozacy

Wychowanie elit w XVII i XVIII wieku w różnych państwach Europy przeszło istotne zmiany pod wpływem nowych idei, przemian społecznych, polityki władz państwowych i kościelnych. Za cechą charakterystyczną tego okresu można uznać funkcjonowanie wielu projektów, „planów nauki”, wytycznych oraz instrukcji poświęconych tematowi prawidłowego wychowania dzieci elity społecznej jako całości lub jej poszczególnych przedstawicieli.

Była to epoka, kiedy idee i praktyka wychowania ludzi „nowego gatunku” znajdowały się w centrum uwagi myślicieli europejskich. Niektóre modele wychowania znalazły szerokie rozpowszechnienie w wielu państwach i różnych regionach Europy i mogą pretendować do określenia ich uniwersalnymi. Lokalne elity w XVIII wieku prowadziły aktywne poszukiwania własnego ideału wychowania, przy tym w niektórych wypadkach towarzyszyły one procesom kształtowania własnej tożsamości. W każdym „lokalnym” przypadku przyjęcie i kultywowanie idei filozoficznych, instrukcji i planów nabierało cech szczególnych, było ponownie odczytane i przystosowane do miejscowych warunków i potrzeb. Z tej perspektywy ideały i praktyki wychowania dzieci elity kozackiej na Hetmańszczyźnie i Ukrainie Słobodzkiej stają się ważnym obiektem badawczym, ponieważ dają możliwość wyjaśnienia i przeanalizowania koncepcji struktury społecznej oraz perspektywy jej zmiany, na którą, świadomie i nieświadomie, były zorientowane wyższe warstwy społeczne.

Ostatnie dekady XVII i początek XVIII wieku na Hetmańszczyźnie i Ukrainie Słobodzkiej zaznaczyły się aktywnymi procesami formowania nowej elity społecznej. Szybko zmieniała się rzeczywistość polityczna i społeczna, kozactwo traciło swoje dotychczasowe funkcje w społeczeństwie, a jednocześnie otrzymywało inne. Zgodnie z wynikami badań Zenona Kohuta i Oleksyja Tołoczki nowa szlachta wykrystalizowała się z przedstawicieli starszyny oraz częściowo ze starej szlachty i już w końcu XVII i na początku XVIII wieku można zaobserwować jej główne cechy¹. W XVIII wieku w wyższych warstwach kozactwa zachodziły złożone procesy kształtowania się tożsamości kolektywnej². Wielu historyków uważa, że już w połowie wieku nastąpiło przekształcenie wyższych warstw kozactwa w ukraińską szlachtę, która identyfikowała siebie jako wyższą warstwę społeczeństwa jeszcze za czasów polskich³. W XVIII wieku dokonywała się nobilitacja starszyny w ramach Imperium Rosyjskiego, na skutek czego otrzymała ona prawa identyczne do praw rosyjskiego *dworianstwa*. Te procesy miały wpływ na formowanie się poglądów na wychowanie dzieci. Określiły one niektóre zmiany w praktykach wychowawczych oraz skorygowały dotychczasowe przekonania panujące w środowisku kozackim.

Kwestie dotyczące ideału i praktyki wychowania dzieci ukraińskiej starszyny obecnie pozostają otwarte. Badacze, którzy zwracali uwagę na temat wychowania dzieci w rodzinach wyższych warstw kozackich, robili to na przykładach rodzin starszyny generalnej (Chanenków, Markowiczów). Takich rodzin było niewiele, dlatego historycy podkreślają, że były to wyjątkowe, czasami unikalne doświadczenia, których nie można przełożyć na przedstawicieli setnickiej albo pułkowej starszyny. We współczesnej literaturze naukowej rozpowszechnione jest przekonanie, że w ostatnich dekadach XVIII wieku, w kwestii wychowania dzieci, starszyna zaczęła

¹ З. Когут, *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України*, Київ 2004, с. 46–79; А. Толочко, *Киевская Русь и Малороссия в XIX веке*, Киев 2012, с. 177–203.

² Temat kształtowania kolektywnej tożsamości starszyny kozackiej przewija się w badaniach Serhija Płochija poświęconych „mitowi kozackiemu”, kwestii narodowej i jej odzwierciedleniu w *Historii Rusów*. Zob.: С. Пlochий, *Козацький міф: історія та національне питання в епоху імперії*, Київ 2013.

³ З. Когут, *Коріння ідентичності...*, с. 50–51.

aktywnie wykorzystywać wzory rozpowszechnione wśród rosyjskiego dworianstwa, przejawem czego była moda na francuskich nauczycieli, maniery i etykietę⁴. Przy tym podejściu ignorowano jednak fakt, że ziemie ukraińskie w składzie Rzeczypospolitej przez długi czas były częścią „cywilizacji łacińsko-chrześcijańskiej”. Na tym terenie z sukcesem działała sieć kolegiów jezuickich, następnie Akademia Kijowsko-Mohylańska oraz inne prawosławne kolegia (Czernihowskie, Charkowskie, Perejaśławskie), które również miały wpływ na kształtowanie standardów oświaty i wychowania szlachty.

Ponieważ przedstawiciele pułkowej oraz setnickiej starszyny nie zostawili bogatej literatury pedagogicznej, rekonstrukcja podstawowych idei i punktów odniesienia dla programów „wychowania” wymaga niezbędnej konsolidacji pojedynczych rozważań autorów, wspomnień, fragmentów listów oraz innych dokumentów osobistych.

Na każdym z etapów wychowania można określić pewne szczegóły, które były charakterystyczne dla rodzin starszyny. Godnym uwagi elementem trybu życia starszyny XVIII wieku były zajęcia z gramatyki z własnymi dziećmi. Ilija Tymkiwski, syn podsędka sądu powiatowego, później profesor Uniwersytetu Charkowskiego, pisał, że podstaw gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego nauczyła go matka⁵. Na kolejnym etapie, w celu systematycznego kształcenia, starszyna kozacka zatrudniała studentów Akademii Kijowsko-Mohylańskiej albo kolegiów prawosławnych jako nauczycieli domowych. Z takimi młodymi osobami podpisywano umowę („kondycję”), w której określano warunki pracy w charakterze opiekuna domowego⁶. W miastach, w celu kształcenia dzieci w domu, angażowano nie tylko żaków, ale także wykładowców szkół „łacińskich”⁷. Ocalało kilka kontraktów, które mogą świadczyć o tym, że studenci prowadzili zajęcia z dziećmi nie tylko z języka cerkiewno-słowiańskiego, ale również z łacińskiego, niemieckiego i francuskiego, a także z arytmetyki, geometrii, a czasami i z poetyki⁸. W kontraktach często były określone również obowiązki dotyczące moralnego wychowania uczniów⁹. Te oraz inne dokumenty oddają dążenie starszyny kozackiej, aby guwernerzy nie tylko wykładali określone przedmioty, ale również pełnili funkcję wychowawcy. Musieli oni stale przebywać z dzieckiem, zaszczepiać w nim godne nawyki i umiejętności. Na tej podstawie można stwierdzić, że na ziemiach ukraińskich ze zjawiskiem „kondycyj” wiąże się powstanie instytucji guwernerów.

⁴ О. Дзюба, *Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини)*, Київ 2012, с. 149–150.

⁵ И. Тимковскій, *Мое определение в службу*, „Москвитянин” 1852, № 17, Москва, с. 4.

⁶ Л. Посохова, *На перехресті культур, традицій, епох: православні колеґіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.*, Харків 2011, с. 294–295.

⁷ Я. Толмачев, *Автобиографическая записка*, „Русская старина” 1892, т. 75, Петербург, с. 706.

⁸ Л. Посохова, *На перехресті...*, с. 296–299.

⁹ Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 1973, оп. 1, спр. 1243, арк. 1: Об обучении студентом Харьковского коллеґіума Момоновым детей помещика Венецкого.

Wśród języków, którymi posługiwano się w rodzinach starszyny, ważne miejsce zajmowała łacina. W wielu wspomnieniach pojawiają się wzmianki o tym, że rodzice, którzy otrzymali „łacińskie” wykształcenie, chętnie uczyli synów języka łacińskiego (wspomnienia Ilii Tymkiwskiego¹⁰, senatora Fedora Lubianowskiego¹¹). Ta okoliczność odróżnia starszyny kozacką od rosyjskiego dworianstwa, którego tylko mała część znała język łaciński. W tym kontekście ważny jest wniosek Maxa Okenfussa, że stosunek do łacińskich klasyków i Cycerona można uznać za narzędzie pomiaru stopnia oraz stylu westernizacji na początku czasów nowożytnych, stopień i styl westernizacji odróżniały starszyny i duchowieństwo ziem ukraińskich od rosyjskiego *dworianstwa* i duchowieństwa¹².

Przedstawiciele starszyny kozackiej w listach do swoich synów często podkreślali potrzebę nauki języka niemieckiego, zachęcając do kontynuacji studiów na uniwersytetach niemieckich¹³. Oddaje to treść listów ziemianina pułku perejasławskiego Jakima Sulimy, który mając zamiar wysłać synów do Niemiec, pytał o szczegóły oświaty i wychowania swego ziomka, Opanasa Szafonkiego, syna niezamożnego setnika sosnickiego, który studiował w Halle, Lejdzie i Strasburgu, gdzie otrzymał stopień doktora nauk medycznych¹⁴.

Źródła osobiste świadczą o tym, że w XVIII wieku przedstawiciele starszyny, pułkowej i setnickiej, byli zafascynowani językiem francuskim, czytaniem rozmaitej literatury francuskiej.

Znaleźliśmy bardzo ciekawy katalog prywatnej biblioteki sędziego ziemskiego powiatu pogardzkiego – Stepana Laszkiewicza, który zawiera ponad trzysta tomów¹⁵. Katalog ten oraz dziennik S. Laszkiewicza¹⁶, a także niektóre inne jego osobiste dokumenty pokazują obraz jego rodziny, będącej jaskrawym i charakterystycznym przykładem tych „idealów” wychowania, które wypracowały miejscowe elity. Rodzina ta i przyjęte w niej praktyki kulturowe zwracają na siebie uwagę i tym, że syn Laszkiewicza – Iwan, jak twierdzi Serhij Płochij, mógł być jednym z autorów anonimowej *Historii Rusów*, jednego z najważniejszych tekstów o historii Ukrainy w czasach nowożytnych¹⁷. Księgozbiór Laszkiewicza jest ciekawy z tego powodu, że zawiera dużą liczbę książek edukacyjnych w językach: rosyjskim, francuskim, niemieckim oraz łacińskim. Oprócz ogromnej ilości podręczników w bibliotece było dużo książek dla dzieci, edukacyjnych i rozrywkowych. W drugiej połowie XVIII

¹⁰ И. Тимковский, *Мое определение...*, с. 10.

¹¹ Ф. Лубяновский, *Воспоминания*, „Русский архив” 1872, вып. 1, Москва, с. 100.

¹² M.J. Okenfuss, *The Rise and Fall of Latin Humanism in Early-Modern Russia: Pagan Authors, Ukrainians, and the Resiliency of Muscovy*, Leiden – New York – Koln 1995, s. 239.

¹³ *Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784 г.)*, „Киевская старина” 1893, № 6, Киев, с. 496.

¹⁴ А. Шафонский, *Четыре письма А. Ф. Шафонского к А. С. Сулиме о порядке обучения в Гальской «педагогии» (1794–1797 гг.)* [w:] *Чтения в Историческом обществе Нестор-летописца*, кн. 4, вып. 2, Киев 1900, с. 71–83.

¹⁵ Институт рукопису Национальної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (dalej: IP НБУВ), ф. II, спр. 6781, арк. 1–6: Каталог бібліотеки бунчукового товарища Степана Лашкевича.

¹⁶ IP НБУВ, ф. I, спр. 766: Щоденник Степана Лашкевича.

¹⁷ С. Плохій, *Козацький міф...*, с. 288.

wieku w wielu rodzinach starszyny zauważalnym zjawiskiem stają się książki dla dzieci. Wspominając o dzieciństwie, autorzy memuarów wymieniają także i te pozycje (pierwszeństwo należy do *Przygód Telemacha* i *Przypadków Robinsona Crusoe*). Laszkiewicz, oprócz wymienionych utworów, posiadał dobry wybór bajek i literatury przygodowej. W księgozbiornie znajdowało się także kilka znanych w Europie książek napisanych jako pomoce dla dzieci, służących do opanowania podstaw ówczesnej wiedzy naukowej¹⁸.

Jednocześnie w bibliotece Laszkiewicza znajdujemy dużo prac o charakterze pedagogicznym, przeznaczonych dla rodziców¹⁹. Wśród tych dzieł ważne miejsce zajmuje praca Johna Locke’a *Myśli o wychowaniu* (w języku rosyjskim) oraz *Emil* Jeana-Jacques’a Rousseau (w języku francuskim). Były również „specjalistyczne” prace poświęcone wychowaniu człowieka świeckiego, zawierające rady, jak zachowywać się odpowiednio do norm towarzystwa szlacheckiego²⁰. Właściciel biblioteki kupił kilka współczesnych podręczników dla dzieci do nauki malowania i muzyki²¹. Notatki w dzienniku Laszkiewicza świadczą, że wszystkie te książki były przez niego specjalnie zamówione lub kupowane przez różnych znajomych i rodzinę²².

Księgozbiór Laszkiewicza, który cechuje się obecnością „nowej” literatury dziecięcej oraz „pedagogiczną orientacją”, świadczy o narastającym zainteresowaniu starszyny organizowaniem czasu wolnego swoich dzieci w sposób ciekawy i pożyteczny, ale i o refleksji na temat obowiązków wychowawczych rodziców.

Ważnym etapem „programu” wychowania dzieci starszyny kozackiej było studiowanie na Akademii Kijowsko-Mohylańskiej albo w jednym z kolegiów prawosławnych. W przeciwieństwie do seminariów duchownych w Imperium Rosyjskim w akademiach i kolegiach w XVIII wieku studiowała dość znaczna ilość dzieci starszyny²³. Można mówić, że już w końcu XVIII wieku mamy do czynienia z dynastiami kozackimi studiującymi w kolegiach i akademiach. We wspomnieniach często zaznacza się, że kolektywne wychowanie w tym środowisku było bardziej racjonalne

---

¹⁸ Ж. Формей, *Краткое понятие о всех науках. Для употребления юношества*, переведенное с немецкаго языка, Москва 1764.

¹⁹ IP НБУВ, ф. II, спр. 6781, арк. 2, 4 зв., 5.

²⁰ А. Ламбер, *Письма госпожи де Ламберт к ея сыну о праведной чести и к дочери о добродетелях приличных женскому полу*, Санкт-Петербург 1761; П. Семенов, *Товарищ разумной и замысловатой, или Собрание хороших слов, разумных замыслов, скорых ответов, учтивых насмешек и приятных приключений знатных мужей древняго и нынешняго веков*, Москва 1787; Ж.Б. Бельгард, *Совершенное воспитание детей. Содержащее в себе; молодым знатнаго рода, и шляхетнаго достоинства людям, благопристойные манеры, и приличныя поведении. Со многими к поспешествованию щастия их способными правилами, и нравочительными разсуждениями*, Санкт-Петербург 1760.

²¹ М. Некрасов, *Краткое наставление к рисовальной науке в пользу российскаго юношества*, Москва 1760; Х.Л. Вевер, *Методической опыт. Каким образом можно выучить детей, читать музыку, столь же легко, как и обыкновенное письмо*, Москва 1773.

²² IP НБУВ, ф. I, спр. 766, арк. 11.

²³ Więcej na ten temat zob.: Л. Ю. Посохова, *На перехресті...*, s. 197–233; М. Яременко, *«Академіки» та Академія. Соціална історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст.*, Харків 2014, с. 154–172.

w przeciwieństwie do prywatnych pensjonatów, które w tym czasie powstają na ziemiach ukraińskich²⁴.

Chociaż we wspomnieniach podkreślano tradycyjną przychylność starszyny kozackiej dla „swoich” kolegów i akademii, te same źródła pozwalają na refleksję dotyczącą nowej *dworiańskiej* „identyczności” i związanego z tym skomplikowanego poszukiwania optymalnego programu oświaty i wykształcenia swoich dzieci. Temat wychowania synów w nowych warunkach był dla wielu rodzin starszyny przedmiotem szczególnej troski, tematem konsultacji, korespondencji, poszukiwań protekcji w wyższych sferach i w porozumieniu z jej przedstawicielami²⁵. Źródła pochodzenia osobistego pozwalają się przekonać, że niektórzy przedstawiciele starszyny zaczęli zmieniać zdanie i wyrażać niezadowolenie z oświaty „łacińskiej”²⁶. Na taką ich ocenę miała wpływ oświeceniowa krytyka „łacińskiej” oświaty, która odbiła się szerokim echem w całej Europie. W związku z tym część starszyny zaczęła mieć wątpliwości co do użyteczności takiego wykształcenia dla awansu zawodowego i działalności służbowej swoich synów²⁷.

Związek strategii oświatowych z procesem nobilitacji pomoże wykazać następny przypadek. Małorosyjski generał-gubernator Petro Rumiancew w 1767 roku otrzymał rozkaz wysłania do Korpusu Kadetów młodzieży z najlepszych „małorosyjskich” rodzin *dworianskich*. To postanowienie było rezultatem starań „partii ukraińskiej” przy dworze, motywowanych tym, że w „Małorosji nie ma dworian”²⁸. W latach 1760–1770 Uniwersytet Moskiewski został włączony do strategii oświatowej starszyny kozackiej. Oczywiście studiowanie w Moskwie było tańsze niż w Europie Zachodniej, przy czym istotny jest fakt, że w stolicach rosyjskich młodzież mogła być pod opieką licznych krewnych i przyjaciół, którzy wspierali ją nie tylko w sprawach bytowych, ale również wprowadzali w pewne kręgi towarzyskie.

Nowe poglądy na zadania oświaty i wychowania *dworian* znalazły odzwierciedlenie we wskazówkach szlachty guberni małorosyjskiej i słobodzko-ukraińskiej dla Komisji Ustawodawczej w kwestii stworzenia Nowego Kodeksu (Nowoje Ułożenije) w 1767 roku. Były to prośby o założenie uniwersytetów²⁹. Te propozycje były już przedmiotem badań³⁰. Warto zwrócić uwagę, że w tekstach wskazówek chodzi również o potrzebę odpowiedniego wychowania *dworian*, stworzenie „porządnych

²⁴ Е. Тимковський, *Воспоминания о моей жизни*, „Киевская старина” 1894, № 3, Киев, с. 377.

²⁵ Można takie zabiegi znaleźć np. we wspomnieniach brata Ilii Tymkiwskiego, Jegora, który został dyplomata i pisarzem: Е.Ф. Тимковський, *Воспоминания...*, с. 367.

²⁶ Ф. Лубяновский, *Воспоминания...*, s.113.

²⁷ И. Тимковський, *Мое определение...*, с. 30; Г. Винский, *Мое время. Записки*, Санкт-Петербург 1914, с. 13–15.

²⁸ Д. Миллер, *Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии*, „Киевская старина” 1897, № 1, Киев, с. 26.

²⁹ *Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитья от шляхетства Малороссийской губернии* [w:] *Сборник Русского исторического общества*, Санкт-Петербург 1889, т. 68, с. 127–248; *Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитья от дворян Слободской Украинской губернии* [w:] *Сборник Русского исторического общества*, Санкт-Петербург 1889, т. 68, с. 249–324.

³⁰ В. Різніченко, *Проект Українського університету в Батурині: сторінка з історії просвітніх заходів останнього Гетьмана України*, Київ 1916; Л. Миловидов, *Проекти*

szkół i placówek wychowawczych” oraz założenie, oprócz uniwersytetu, Korpusu Dworiańskiego³¹.

Podsumowując, od drugiej połowy XVIII wieku w rodzinach starszyny kozackiej Hetmańszczyzny i Ukrainy Słobodzkiej można zauważyć zainteresowanie problemami wychowania synów, a w związku z tym zainteresowanie osiągnięciami europejskiej myśli pedagogicznej. W tym czasie w owej warstwie społecznej zachodzą zmiany w stosunku do dziecka, zaobserwowano kształtowanie się nowego rozumienia procesów rozwoju dziecka i czynników jego wychowania. Takie przeobrażenia nie były szybkie, ale zachodziła zamiana jednego „paradygmatu wychowania” na inny. Był to etap przejściowy, kiedy można zaobserwować zarówno „stare”, jak i „nowe” cechy. Zalety „łacińskiej” oświaty i wychowania były głęboko zakorzenione w środowisku starszyny i współbrzmiały z wartościami szlacheckimi Europy Środkowej, które w połowie XVIII wieku zaczęto poddawać rewizji i uzupełnieniu pod wpływem rozpowszechniania nowych ideałów i na skutek wejścia do kręgu elity społecznej Imperium Rosyjskiego. Transformacja strategii wychowania stała się częścią procesu konstruowania tożsamości, który zachodził w środowisku starszyny kozackiej w określonym czasie.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:
фонд I, справа 766: Щоденник Степана Лашкевича;
фонд II, справа 6781: Каталог бібліотеки бунчукового товариша Степана Лашкевича.
Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 1973, оп. 1, спр. 1243:
Об обучении студентом Харьковского коллегіума Момоновым детей помещика Венецкого.

Źródła drukowane

Бельгард Ж.Б., *Совершенное воспитание детей. Содержащее в себе; молодым знатного рода, и шляхетного достоинства людям, благопристойные манеры, и приличные поведению. Со многими к поспешествованию щастия их способными правилами, и нравоучительными разсуждениями*, Санкт-Петербург 1760.

університету у Києві у другій половині XVIII в. [w:] *Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва*, зб. 1, Київ 1930, с. 295–306.

³¹ *Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитья от шляхетства...*, с. 137, 151, 236–237.

- Вевер Х.Л., *Методической опыт. Каким образом можно выучить детей, читать музыку, столь же легко, как и обыкновенное письмо*, Москва 1773.
- Винский Г., *Мое время. Записки*, Санкт-Петербург 1914.
- Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитья от шляхетства Малороссийской губернии* [w:] *Сборник Русского исторического общества*, Санкт-Петербург 1889, т. 68.
- Ламбер А., *Письма госпожи де Ламберт к ея сыну о праведной чести и к дочери о добродетелях приличных женскому полу*, Санкт-Петербург 1761.
- Лубяновский Ф., *Воспоминания*, „Русский архив” 1872, вып. 1, Москва, с. 98–185.
- Некрасов М., *Краткое наставление к рисовальной науке в пользу российского юношества*, Москва 1760.
- Семенов П., *Товарищ разумной и замысловатой, или Собрание хороших слов, разумных замыслов, скорых ответов, учтивых насмешек и приятных приключений знатных мужей древняго и нынешняго веков*, Москва 1787.
- Тимковский Е., *Воспоминания о моей жизни*, „Киевская старина” 1894, № 3, Киев, с. 364–381.
- Тимковский И., *Мое определение в службу*, „Москвитянин” 1852, № 17, Москва, с. 27–48.
- Толмачев Я., *Автобиографическая записка*, „Русская старина” 1892, т. 75, Петербург, с. 699–724.
- Формей Ж., *Краткое понятие о всех науках. Для употребления юношества*, переведенное с немецкаго языка, Москва 1764.
- Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784 г.)*, „Киевская старина” 1893, № 6, Киев, с. 491–506.
- Шафонский А., *Четыре письма А. Ф. Шафонского к А. С. Сулиме о порядке обучения в Галльской «педагогии» (1794–1797 гг.)* [w:] *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*, кн. 14, вып. 2, Киев 1900.

Opracowania

- Дзюба О., *Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини)*, Київ 2012.
- Когут З., *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України*, Київ 2004.
- Миллер Д., *Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии*, „Киевская старина” 1897, № 1, Киев, с. 1–31.
- Миловидов Л., *Проекти університету у Києві у другій половині XVIII в.* [w:] *Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва*, зб. 1, Київ 1930.
- Okenfuss M., *The Rise and Fall of Latin Humanism in Early-Modern Russia: Pagan Authors, Ukrainians, and the Resiliency of Muscovy*, Leiden – New York – Koln 1995.
- Плохій С., *Козацький міф: історія та національне питання в епоху імперій*, Київ 2013.
- Посохова Л., *На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.*, Харків 2011.
- Різніченко В., *Проект Українського університету в Батуруні: сторінка з історії просвітніх заходів останнього Гетьмана України*, Київ 1916.

Толочко А., *Киевская Русь и Малороссия в XIX веке*, Киев 2012.

Яременко М., *«Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст.*, Харків 2014.